

Əvəzədməz amin turşuları qarğıdalı sort və nümunələri üçün problem olaraq qalır. Lizin və triptofan bu bitkidə çox az faiz təşkil edir. Bu da qarğıdalının zülalını keyfiyyətsiz edir. Lizin bütün analiz olunmuş nümunələrdə ümumi zülalın 2%-dən artığını təşkil etmişdir. Bəzi nümunələrdə KF-12 S. Zaqatala 514, KF-19 Qax, KF-13 Xırdalan, KF-17 Abşeron, KF-23 S. Şirvan, KF-25 S. Kuban - Rusda zülalın 3%-dən çoxunu lizin təşkil edir.

Analiz olunmuş nümunələrdə triptofanın miqdarı 1 neçə nümunədə 1%-dən artıq olmuşdur. Bunlardan KF-13 Xırdalan, KF-17 Abşeron, KF-53 Naxçıvan və KF-51 Masallı nümunələrini misal göstərmək olar.

Respublikamızın rayonlarından və kəndardan gətirilmiş 42 qarğıdalı nümunələrində analiz göstəriciləri yağ, zülal, əvəzədməz amin turşularından lizin və triptofanın miqdarına görə yüksək olan nümunələr vardır. Bunları seçib gələcək işlərdə istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Биохимия культурных растений. Том I, ст. 394, Москва. 1958 Ленинград. 2. Яхшиев М.Б. Биологические особенности и селекционная ценность образцов кукурузы, выращенных в условиях гиссарской долины Таджикистана. Автореферат. Диссертации на соискание ученой степени кандидат сельскохозяйственных наук. Душанбе - 1991. 3. Б.П. Плешков. Биохимия с/х растений. Москва. "Колос". 1965. 4. Азербайджанские местные формы кукурузы и их перспективные самоопыленные линии. Материалы по генетике и селекции сельскохозяйственных растений. Издательство Акад. Наук. Азерб. ССР. Баку- 1964. 5. Методы биохимического исследования растений. Ленинград, издательство "Колос" 1972.

AZƏRBAYCAN ƏNCİRİN VƏTƏNLƏRİNDƏN BİRİDİR

N.Ə.HƏSƏNOV, *biologiya elmləri namizədi,*

A.N.HƏSƏNOVA, *baş laborant*

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

Respublikamız bir çox subtropik bitkilərin vətənidir. Respublikamızda təbii halda min hektarlarala nar, əncir, Qafqaz xirniyi, yabanı püstə (saqqız ağacı), sümşad və digər bitkilər bitir. Heç də təəccüblü deyil ki, respublikamıza başqa ölkələrdən gətirilmiş digər subtropik bitkilər (zeytun, subtropik xirnik, çay, tunq, bambuk, dəfnə) normal surətdə yetişir, keyfiyyətli məhsul verir.

Azərbaycanda subtropik bitkilərin, eyni zamanda əncir bitkisinin becərilməsinə qədim dövrlərdən başlanmışdır. Qədim dövrdə yaşayan (eramızdan əvvəl) alimlərdən Strabon, Teofrast, VII əsrdə yaşayan alimlərdən Kərkəvi öz əsərlərində Azərbaycanda zeytun, nar, əncir, zəfəran bitkilərinin geniş surətdə becərildiyini ətraflı göstərmişlər (1).

Səyyahlardan Spasskiy Avtonomov "Bakidan Sankt-Peterburqadək yol qeydiyyatları" adlı işində belə yazmışdır: Azərbaycanda bəzi yerlərdə yabanı zeytunlar bitir, əncir, nar, tut, zəfəran isə əsil Abşeronun özünəməxsus bitkiləridir.

Tədqiqatçılardan V.A. Monuşko qeyd etmişdir ki, Muğan düzündə Biləsuvar yaxınlığında köhnə dağıdılmış kəndin yerində zeytun və digər subtropik bitkilərin ağaclarının kötlükləri qalmışdır. (2,3).

Bunlardan əlavə tədqiqatçılar göstərib ki, Naxçıvanın dağlıq hissələri yabanı badamlarla örtülmüş, Şəki, Qarabağın dağətəyi hissələri Samux rayonunun əsas massivində yabanı püstə kolluqları ilə zəngindir. Şəki rayonunun Daşbulaq ərazisində yabanı nar və əncirlik, Zaqatala rayonundakı Naradcalı, Tovuz rayonu ərazisində olan məşhur Əncirli, Xanlar rayonundakı Qozlu talası, Gədəbəydə Fındıqlı, Moruqlu kəndləri, əzgili tala ərazisi və s. bir daha göstərir ki, Azərbaycanın əksər rayonlarında subtropik bitkilər cəngəllikləri geniş yayılıb. Yabanı əncirə isə ağac və kol şəklində Lənkəran-Astara zonasında,

Ordubad ərazisində kütləvi şəkildə təsadüf edilir.

Subtropik bitkilərin Azərbaycan ərazisində yayılması qədim tarixə malikdir. Yerli əhali yabanı formaları mədənləşdirmiş, onlardan təsərrüfat əhəmiyyətli bəzi bəzi artırmışlar. Bunu bir daha yabanı formalarından alınmış hal-hazırkı əncir, nar, badam, qoz, şabalıd və digər subtropik bitkilərin sortlarını misal gətirmək olar. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda subtropik bitkilərin yayılması onun ərazisində olan aborigen sortlar öz spesifik becərilmələri, adları ilə digər ölkələrdə olanlardan fərqlənir. Azərbaycanın torpaq-iqlim şəraiti subtropik bitkilər üçün yararlı olduğuna görə hər bölgədə onun şəraitinə uyğun olaraq mədəni əncir (*Ficus carica* L.) geniş becərilməkdədir.

Respublikamızın rütubətli rayonlarından olan Lənkəran, Astara, Masallı, yarımrütubətli Balakən, Zaqatala, Şəki, qərbdən Gürcüstanın sərhəddi boyu, şərqdən Xəzər dənizinin sahillərinə qədər yerləşən quru subtropik rayonların hamısında əncir bitkisinə rast gəlinir. Hətta bəzi dağlıq ərazilərdə də əncir birkisi becərilir. Dağlıq ərazi sayılan İsmayilli rayonunun bəzi kəndlərində də əncir geniş becərilməkdədir. Tədqiqat göstərdi ki, düzənlik ərazi olan Qaraməryəmdən başlayaraq Ənişdibi kəndi də daşıl olmaqla Kürtməşi, Qarakolluq, Aşıq Bayramlı, Təliş, Quşəncə, Hapitdi kəndlərində bu şəraitə uyğun əncir sort və formalarının müxtəlifliyinə təsadüf edilir. Burada olan əncir bitkisinin boyları hündürlüyünə görə (8-9m), digər ərazilərdən fərqlənirlər. Məhsuldarlığı da yüksək olmaqla keyfiyyəti də yaxşıdır. Uzun illər aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq (4,5,6) sentyabr ayında Qaraməryəm ərazisində olarkən əncirin meyvəsi yetişən müddətdə magistral yolun kənarlarında hər addımbaşı vedrə, yeşillərlə dolu al-əlvan meyvələrə heyran qalınır. Bu yol kənarı əncir bazarına bənzəyir ki, bu da orada yetişdirilən əncir sort və

Azərbaycanın müxtəlif bölgələri üzrə
əncir sort və formalarının yayılma arealı

Bölgələrin adları,	Əncir sort və formalarının adları
Abşeron yarımadası Xəzər sahili boyu (Xaçmaz, Dəvəçi, Siyəzən, Müxtədir, Nabran)	Sarı Abşeron, Çapla, Armud əncir, İri Abşeron, Qara əncir, Sarı lob, Smena, Kadota, Finikovi, Fioletovi, Mərdəkan 33, Mərdəkan 38, Lənkəran 1, Sarı Gəncə, Buzov burnu, Bənövşəyi armudvari, Ağ xırda meyvəli, Dalmatika.
Qərb zənəsi-Gəncə, Xanlar, Şəmkir, Tovuz, Aqstafa, Goranboy.	Azəri, Xəzəri, Sarı Gəncə, Buzov burnu, Bənövşəyi armudvari, Yerli göy əncir, Qara əncir, Bənövşəyi, Dalmatika, Kadota, Püşkəndə, Bol əncir.
Göyçay, Ağdaş, Ağsu, Qaraməryəm, İsmayilli, Qəbələ, Mingəçevir, Yevlax, Ucar.	Göyçay ənciri, Ağsu ənciri, Ağdaş suxofruktovi, Nikitski aromatu, Muasson, Sarı lob, Oktyabrski, Qara əncir, Bənövşəyi əncir.
Qax, Şəki, Zaqatala, Balakən	Çal əncir, Malax ənciri, Laqodexi ənciri, Qara əncir, Bənövşəyi əncir, Yerli göy əncir.
Aşağı qarabağ, Ağdam, Ağdərə, Tərtər, Bərdə.	Qara əncir, Bənövşəyi, Sarı Gəncə, Yerli göy əncir, Buzov burnu, Kadota, Həsənqaya ənciri, Sarı lob, Kalimirno, Püşkəndə, Bol əncir, Lənkəran -1, Göyçay, Finikovi, Fioletovi.
Lənkəran, Astara, Masallı, Salyan, Hacıqabul	Lənkəran 1, Lənkəran 2, Astara, Lənkəran birməhsullu, Buzov burnu, Bənövşəyi, Qara əncir, Armud əncir, Sarı Abşeron, İri Abşeron
Naxçıvan MR – Ordubad	Ordubad 48, Ordubad qara iriməyvəli, Yerli göy əncir, armud əncir

formalarının müxtəlifliyinin çox olmasını göstərir. Belə bir hal Qəbələ rayonunun dağətəyi kəndlərində də müşahidə edilmişdir. Abşeron yarımadasında isə əncir bitkisi daha çox becərilir. Abşeronun iqliminin sərt olmasına, torpağının az münbitliyinə, sərt küləklərin əsməsinə baxmayaraq bu şəraitdə əncir ağacı həmin mənfi faktorlara tab gətirərək bol və keyfiyyətli məhsul verir.

Respublikamızın bəzi bölgələri araşdırıldıqdan sonra müəyyən edildi ki, hər bölgədə özünəməxsus əncir sort və formaları becərilir. Həmin sort və formalar bölgənin torpaq-iqlim xüsusiyyətlərinə daha yaxşı uyğunlaşıblar. Ona görə də həmin şəraitdə uzun illərdir ki, becərilir və məhsuldarlığı, meyvənin keyfiyyəti ilə fərqlənilir. Bunun nəticəsində xalq seleksiyaçıları tərəfindən onlar yaxşı öyrənilib və geniş müxtəlifliyə səbəb olubdur. Aşağıda həmin bölgələr verilmişdir ki, bu bölgələrdə əncir sort və formalarının yayılması aydın görünür.

Cədvəldən göründüyü kimi subtropik zona olan Abşeron yarımadası və Xəzər sahili boyunca olan ərazilərdə yayılan əncir sort və formaları əsasən bu şəraitə uyğunlaşan sortlardan ibarətdir. Yarımrütubətli Qax, Şəki, Balakən, Zaqatala ərazilərində yayılan əncir sort və formaları tamamilə yuxarıda göstərilən sort və formalardan fərqlənir. Rütubətli subtropik zona olan Astara, Lənkəran, Masallı ərazilərində olan əncir sort və formaları da əsasən bu ərazinin torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşan sortlardan ibarətdir. Belə uyğunlaşmalar qanunauyğun şəkildə aran və dağətəyi becərilmə şəraitində də özünü göstərmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan əncir sort və formalarının respublikamızın müxtəlif bölgələrində yayılmasının əsas səbəblərindən biri də odur ki, Milli Elmlər Akademiyasının

Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun təcrübə və dayaq məntəqələrində toplanmış yerli və introduksiya olunmuş sortların xalq arasında bəyənilib becərilmişdir. Daha doğrusu vaxtilə keçmiş ittifaqda tanınan, hazırda bədnam erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilmiş və dağıdılmış Qarabağ elmi-tədqiqat bazasında olan subtropik bitkilərin əvəzlənməz genefondu bağında olan əncir və digər meyvə-giləmeyvə bitkilərinin sort və formaları Qarabağ elmi tədqiqat bazasına yaxın olan ərazilərdə həvəskarların həyatlarını sahələrində becərilir və artırılır. Bunlara misal olaraq göstərmək olar ki, keçmiş əncir genofond bağında toplanmış Kadota, Kalimirno, Türkiyə sortları, Dalmat ənciri, Lardaro, Finik sort və formaları, Soçidən, Qara dəniz sahillərindən və digər ölkələrdən gətirilmiş əncir sort və formaları, Krım və Suxumidən əldə olunan sort, formalar Tərtər, Bərdə, Ağdərə ərazilərində sevilərək yerli sortlarla yanaşı becərilir. By qanunauyğunluq Ağdaş, Tovuz, Göyçay dayaq məntəqələri ətrafında olan ərazilərdə də özünü göstərmişdir. Topladığımız əncir sort və formaları respublikamızın hər bölgəsində geniş becərilir.

Qarşımıza qoyulan məqsəd bununla bitmir. Əncir genofondunu zənginləşdirmək məqsədilə ekspedisiya nəticəsində aşkar edilmiş Göyçay, Püşkəndə, Qara gecyətışən, Vilayəti, Vüqarlı, Aslanı yerli - əncir sort və formaları artırılaraq daimi yerlərinə köçürülmüşdür. Paralel olaraq genofond bağında yerli əncir formalarına diqqəti artırmaq məqsədilə axtarış aparılmışdır. Ata-baba yerli sortlarımızdan olan Mərdəkan 33, Ağdaş suxofruktovi, Ordubad 48 əncir sortlarının yerləri dəqiqləşdirilib və onların biomorfoloji xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Həmin sort və formaların qısa xarakteristikası aşağıdakı kimidir.

MƏRDƏKAN 33

Yerli Azərbaycan sortudur. Mərdəkan qəsəbəsində əksər həyətlərdə təsadüf edilir. Bu sort iri gövdəli-piramidal formadadır. Bitkinin boyu 6,5-7,0 m olub düz qalxandır. Gövdəsi açıq bozumtul rəngindədir. Birillik qələmləri orta irilikdədir. Buğumların sayı 6-7 ədəddir. Qələmləri açıq palıdır, üzəri şümal olub, parıltılıdır. Boy nöqtəsi yaşılımtıl-sarıya çalındır. Orta irilikdədir, ucu sivridir. Qələmləri 15-16 sm-ə çatır.

Yarpaqları iridir, üç-beş dilimlidir, yarpaqların kənarları azacıq girintili-çıxıntılıdır. Yarpaq ölçüləri 21,0-18,8 sm-dir. Yarpağın üst hissəsi yaşıldır, alt hissəsi dəmarlı olub, xeyli tüklüdür.

Meyvəsi iridir, yumru-armudvaridir, assimetrikdir, saplaq hissəsi 0,6 sm olub gödəkdir. Meyvənin rəngi açıq yaşıldır, üzəri iri açıq rəngli xallarla örtülüdür.

Gözcüyü xırdadır. Meyvə ölçüləri 5,3-5,1 sm, kütləsi 50,0 qramdır. Universal sortdur. Meyvənin ləti çəhrayı rəngindədir. Mürəbbə, cəm, povidla üçün yararlıdır. Məhsuldarlığı yüksəkdir. Dequstasiya qiyməti 5,0 balla qiymətləndirilir. Avqust ayının axırı, sentyabr ayının ortalarında yetişir.

AĞDAŞ SUXOFRUKTOV

Bu bitki Ağdaş rayonu Qəsil kəndində aşkar edilmişdir. Bitkinin boyu 5,2, diametri 4,5 metr olub dik qalxan formadır. Gövdəsi bozumtuldur, birillik qələmləri

çox da yoğun olmur parıltılı palıdı rəngdədir. Buğumların sayı 7-9 olub sarıya çalan yaşılımtıdır, orta irilikdədir. Uc hissəsi azca əyilmiş, sivridir. Qələmin uzunluğu 13-15 sm-dir.

Yarpaqları bütöv, bəzən üç dilimlidir. Yarpağın rəngi açıq yaşıldır, kənarları xırda dişciklidir. Alt hissəsi tükündür. Yarpağın uzunluğu 22,0, eni isə orta hesabla 18,0 sm - dir (22,0-18,0) .

Meyvəsi xırdadır, yastılaşmış yumru formaya malikdir. Saplağı 0,7 sm-dir. Meyvənin rəngi sarımtıl - göydür. Tam yetişdikdə meyvənin üzərində müxtəlif istiqamətli çapıqlar əmələ gəlir.

Meyvənin gözçüyü iridir, açıqdır. Meyvənin əsası krem rəngindədir, lətli hissəsi isə qırmızımtıdır. Toxumları iridir, sayı çoxdur. Meyvəsinin kütləsi 42,0 qram, hündürlüyü 4,3-4,0 sm-dir. Meyvəsi mürəbbə, cem, pavidla, təzə halda yemək üçün yararlıdır. Orta dərəcədə məhsuldar sortdur. Sentyabr ayının əvvəllərində yetişir, 20-25 gün yetişmə davam edir. Tozlayıcı tələb edir. Dequstasiya qiyməti 4,5 baldır.

Respublikamızın subtropik zonalarından biri də Naxçıvan MR - Ordubad rayonu ərazisidir. Burada bir çox subtropik bitkilər geniş yayılıb. Həmin bitkilərə həm yabanı, həm də xalq seleksiyaçıları tərəfindən seçilib artırılan mədəni formada təsadüf edilir. Mədəni formalar həvəskarlar tərəfindən becərilir.

Ordubad rayonunun Qurd dərəsi ərazisində əncir biomüxtəlifliyinə daha çox rast gəlinir. Bu ərazidə yerli sortlardan olan Ordubad 48 əncir sortu, irimeyvəli Qara əncir, Göy əncir sort və formaları daha da geniş yayılıb. Axtarış və sorğu zamanı məlum oldu ki, burada becərilən və təbii yayılan əncir bitkisi bəzi illər şaxtaya məruz qaldığına görə gövdələri yoğun olmur. Bitkinin yerüstü hissəsi donur, sonra təzə cavan gövdələr əmələ gəlir. Təsədüf edilən bitkilərin boyları 3 metr təşkil edir, yarpaqları əsasən 5 dilimlidir.

Digər sahələrdə də əncir müxtəlifliyinə rast gəlinib. Kotam kəndində hər bir həyətdə bir neçə əncir bitkisi becərilir. Kotam kəndində hər həyətdə həm Ordubad 48 əncir sortu, həm də Qara irimeyvəli forma aşkar edildi. Qara irimeyvəli əncir çox şirin dada malikdir. Yarpaqları çox iridir, daha doğrusu 23,5 sm, eni isə 22,5 sm-dir. Rəqəmlər bir daha göstərir ki, yarpaqlar iri olmaqla yanaşı təqribən uzunluğu eninə bərabər görünür. Belə bir hal həmin kənddə digər həyətlərdəki bitkilərdə də aşkar edilmişdir. Eyni zamanda Sinəqərində də olan bitkilərin əksəriyyəti Qara irimeyvəli, Göy yerli forma və Ordubad 48 sortu ol-

muşdur. Ordubad 48 əncir sortunun bəzi parametrləri aşağıda verilir.

ORDUBAD 48

Bu sort Naxçıvan MR Ordubad rayonu ərazisində geniş yayılmış qədim Azərbaycan sortlarından biridir. Bitkinin boyu 3,8, diametri 3,3 metrdir. Birillik qələmləri orta irilikdədir, rəngi tündə çalan palıdı rəngindədir. Qələmlər 16-18 sm olub, 6-7 buğumludur. Boy nöqtəsi açıq yaşılımtıdır, iridir, ucu itidir.

Yarpaqlar iridir, parıltılı tünd yaşıl rəngdədir. Yarpağın alt hissəsi az tükündür. Damarlanma aydın görünür. Yarpaqları 5 dilimlidir. Kənarları girintili-çıxıntılıdır. Yarpaq ölçüləri 21,3-19,8 sm-dir.

Meyvəsi iridir, yumru olub meyvənin saplağına tərəf nisbətən yığcamlaşır. Saplağı uzundur (0,9-1,2 sm). Sort bir məhsulludur, tozlayıcı tələb etmir. Meyvənin rəngi saplaq hissədə göyümsov, digər hissələri tünd bənövşəyi örtüklə örtülüdür, qabığın üstü sarımtıl - ağ xallarla örtülüdür. Ləti tünd qırmızıdır. Toxumu iridir, sayı azdır. Meyvənin kütləsi 53,4 qramdır. Məhsuldar sortdur. Dadı yaxşıdır. Dequstasiya qiyməti 4,5 balla qiymətləndirilir.

NƏTİCƏ

1. Respublikamızda subtropik bitkilərin yabanı formalarının geniş yayılması bizə haqq qazandırır ki, bir çox subtropik bitkilərin, o cümlədən əncirin vətənlətindən biri Azərbaycandır.

2. Qədim dövrlərin məlumatlarına və müxtəlif bölgələrdə yabanı əncir bitkisinin olmasına istinad edərək göstərmək olar ki, əncir ta qədim dövrlərdən Azərbaycanda geniş yayılmış, yabanı formalar xalq seleksiyaçıları tərəfindən mədəniləşdirilərək hər bölgəyə uyğun sortlar yaradılmış, hal-hazırda isə geniş şəkildə becərilməkdədir.

3. Yerli əncir sort və formaları heç bir ölkənin sortlarına bənzəmir. Belə ki, gətirilmə sort və formaların əksəriyyəti mütləq tozlayıcı tələb etdiyi halda yerli sort və formaların kaprifikusa (erkək fərdə) ehtiyacı yoxdur.

4. Mərdəkan 33, Ağdaş suxofruktoviy, Ordubad 48 əncir sort və formaları qədim yerli Azərbaycan sort və formalarıdır. Onları çoxaldıb əncirin genetik fonduna əlavə etmək əsas məsələlərdən biridir.

5. Azərbaycan MEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun əncir genofond bağında və institutun dayaq məntəqələrində 79 adda əncir sort və formaları toplanmış, onların biomorfoloji xüsusiyyətləri deskriptorlar əsasında öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахунд-заде И.М. Успехи субтропического растениеводства Азербайджана. Известия АН Азербайджанской ССР. Баку. - 1960, № 2, с.79-88. 2. Камаринский А.М. Маслина и ее размножение. Бюллетень института чая и субтропических культур Грузинской ССР. Махарадзе, Анасеули. -1948. - № 1. с.99-107. 3. Дадыкин В.В. В самых северных субтропиках Москва, Агропромиздат 1985. - 159 стр. 4. Гасанов Н.А., Агаев К.К. Культура инжира в Азербайджане "Субтропические культуры" Махарадзе, № 1, 1989. с.13-15. 5. Гасанов Н.А. Биологические и хозяйственно-ценные свойства растений инжира, распространенных вдоль Каспийского побережья Куба-Хачмазского района. Тбилиси - Баку - 2000. - с.9-13. 6. Нəсəнов N.Ə., Mustafayeva Z.P., Axundova N.İ. Ekoloji şəraitin subtropik bitkilərin bəzi göstəricilərinə təsiri. Gəncə - 2006, s. 57-58.